

प्रकरण - दुसरे

भाषावार प्रांतरचनेची ऐतिहासिक
पार्श्वभूमी

प्रकरण दुसरे

भाषावार प्रांतरचनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

प्रस्तावना :

स्वातंत्र्यानंतर भाषिक अस्मिता तीव्र झाल्या आणि भाषिक आधारावर राज्याची मागणी होऊ लागली . पण ही मागणी अचानकपणे उदयास आलेली नाही, तर त्याला काही ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे . प्राचीन काळामध्ये भाषा, धर्म व राजा ही सत्तेची केंद्रे होती इंग्रजांच्या अंमलानंतर त्यात बदल होऊन भाषा, संस्कृती व राज्य ही केंद्रे मानून त्याच्या भोवती विचार होऊ लागला, परंतु भाषेचे महत्त्व पूर्वी साखे राहिले . राजा आणि धर्मसंस्था यांच्या नियंत्रक सत्तेच्या अभावामुळे भाषेला महत्त्व आले त्यामुळे केवळ समूहजीवन व संस्कृती जपण्यासाठी बोलीभाषा हेच एकमेव साधन राहिले म्हणून भाषेला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले .

आधीपासून दृढ झालेल्या लोकभाषांना मध्ययुगीन भारतात नवव्या शतकापासून चांगलीच परिपूर्णता आली होती . त्यामुळे मध्ययुगीन काळात राजकीय व आर्थिक एकात्मतेच्या अभावी बहुजनसमाजाला एकसूत्रात बांधण्याचे साधन लोकभाषा व लोकभाषेतून निर्माण झालेले वाङ्मय एवढेच राहिले . हे वाङ्मय बहुतांश धार्मिक होते त्यातूनच निर्माण झालेल्या नाथपंथ, वैष्णवपंथ वैगैरे पंथांचा विस्तार लोकभाषानी ठरलेल्या मर्यादाना उल्लंघून जात होते . त्यामुळे लोकभाषा प्रौढत्व प्राप्त करित होते . सामान्य जनतेच्या लोकभाषांना संघटनेची सुत्रे व साधने म्हणून नवे व निर्णायक महत्त्व लाभले त्यामुळे भाषा समृद्ध झाल्या .^१

आधुनिक काळामध्ये प्रबोधन युगास सुरुवात झाली . त्यामुळे शिक्षणाचा प्रसार झाला . त्यातून पुन्हा भाषा हा महत्त्वाचा घटक वनून राहिला . वंगालच्या फाळणीनंतर जास्तीत जास्त मोठ्या प्रमाणात भाषेच्या आधारावर भाषिक समूह एकत्र येऊ लागले . त्यामुळे भाषिक समूहाच्या भाषिक अस्मिता तीव्र होऊ लागल्या, आणि स्वातंत्र्यपूर्वीच्या कालखंडात भाषिक अस्मितेची जाणीव झालेल्या भाषिक समूहांकडून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भाषेच्या आधारावर राज्याची निर्मिती व्हावी अशी मागणी होऊ लागली .

भारतातील भाषिक गटांचा उदय व विकास :

इंग्रज भारतात येण्यापूर्वी भारतात राष्ट्र नावाची भावना आधुनिक अर्थाने विकसित झाली नव्हती . भारत हा एक बहुसंस्कृतिक, बहुधार्मिक, बहुभाषिक समाज असून ही राजकीय अस्मिता निर्माण झाली नव्हती

याचा अर्थ असा नव्हे की, भारतीय समाजात एकता नव्हती. भारतामध्ये एक प्रकारची सांस्कृतिक एकतेची जाणीव होती. त्याचबरोबर विविध भाषा व बोलीभाषा बोलणाऱ्या समाजात ही एकतेची जाणीव होती. त्यामुळे भारतात अनेक धर्मांचे व विविध भाषा बोलणारे भाषिक समूह असले तरी वेगवेगळी राष्ट्रे मात्र निर्माण झाली नाहीत. याचे कारण सांगताना श्री. व.भ. कर्णिक म्हणतात, “भाषानिष्ठ अशी राष्ट्रभावना भाषिक गटांमध्ये वाढली नाही पण ती भावना जशी वाढली नाही तशी भारतावद्दलची ही भावना वाढली नाही. भारत हा एक देश आहे व त्या एका देशाचे आपण नागरीक आहोत ही कल्पना देखील अस्तित्वात नव्हती.”^२ म्हणून भारत एक राष्ट्र म्हणून उदयास आला नाही.

भारतात इंग्रजांचे राज्य स्थापन झाल्यानंतर भारतातील अनेक विचारवंताना व समाज सुधारकांना नव्या स्वरूपात राष्ट्रराज्य स्थापन झाले पाहिजे याची जाणीव झाली परंतु ते कशाच्या आधारावर करावे हे सांगताना प्रत्येकाची वेगवेगळी मते मांडली. त्यांच्यामध्ये भाषा हा घटक नव्हता. परंतु ‘फोंडा आणि राज्य करा’ या तत्वाने इंग्रजांनी भारतातील जनतेत फूट पाडण्याचे कार्य केले. कारण इंग्रज सरकारने १९०५ साली बंगालच्या विरुद्ध अनेक ठिकाणी आंदोलने करण्यात आली. “बंगालच्या फाळणी विरुद्ध झालेल्या लढ्यात भाषिक राष्ट्रवादाचा स्पष्ट अविष्कार दिसतो.”^३ असे मत प्रा. दि. के. वेडेकरानी मांडले आहे. त्यामुळे बंगालच्या फाळणी पासून भारतातील जनतेमध्ये भाषिक अस्मितेची जाणीव वाढत गेली. भाषेवद्दल जी अभिमताची किंवा अस्मितेची भावना हे स्वभाषेचा आदर, परभाषांचा द्वेष आणि इतर भाषा दडपून आपली भाषा त्या ठिकाणी लादण्याचा आग्रह या तीन मार्गाने निर्माण होते. यातून आपल्या भाषेवरचे प्रेम व्यक्त करित असतात. या प्रेमापोटी भाषिक अस्मिता भाषिक समूहांमध्ये निर्माण होते.

इंग्रजांची राजवट व राज्यांची निर्मिती :

इंग्रजांच्या राजवटीत १७५७ ते १९०२ पर्यंत ज्या प्रांतांची निर्मिती झाली ती सर्व राज्ये किंवा प्रांत हे प्रशासकीय सोयीसाठी निर्माण केलेले होते परंतु त्यातून “बंगाल प्रांतामध्ये बिहार, आसाम, ओरीसी व बंगाली या चार भाषिक गटांचा समावेश केला होता. बलुची परतुनी पंजाबी या भाषांची एक पंजाबप्रांत, सिंधी, गुजराथी, मराठी व काही कानडी अशा चार भाषांचा मुंबई प्रांत, तेलगु, तामिळ काही मल्याळी कुर्गी व काही कन्नड अशा भाषांचा मद्रास प्रांत आणि वन्हाड जोडून हिंदी मराठीचा मध्य प्रांत अशी राज्यकारभाराची

खिचडी इंग्रजी राजवटीने केली होती.”^४ असे इंग्रजांच्या राजवटीत प्रांतामधील भाषिक गटाची अवस्था होती हे लालजी पेंडसे यांनी नमूद केले आहे .

बंगालची फाळणी व भाषावार प्रांतरचना :

ब्रिटीश सरकारने प्रशासकीय कारणासाठी बंगालची फाळणी करण्याचा निर्णय डिसेंबर १९०३ मध्ये घेतला . सरकारने फाळणीची अधिकृत कारणे सांगताना ८ कोटी ५० लाख लोकसंख्या असलेला बंगाल प्रांताचा राज्यकारभार करणे अशक्य झाले आहे असे सांगितले . त्यानुसार बंगालची फाळणी पूर्व बंगाल आणि आसाम व उर्वरित बंगाल अशा दोन भागांमध्ये होणार होती . फाळणीसाठी जी कारणे सांगितली ती योग्य असली तरी त्याचे मुख्य कारण बंगालमध्ये उदयाम आलेल्या राष्ट्रवादाम आळा घालणे हेच होते . परंतु या बंगालच्या फाळणीमध्येच भाषावार प्रांतरचनेची बीजे पेरली गेली होती . यावद्दल उदय नारकर असे म्हटले आहे की, “भाषिक भावनेचा खरा अविष्कार १९०५ च्या बंगालच्या फाळणीच्यावेळी झाला आहे . कर्झनने एकसंघ बंगाली भागाचे धार्मिक आधारावर प्रशासकीय तुकडे पाडले हेतू अर्थातच स्वातंत्र्य^{TM} आंदोलनात फूट पाडणे हा होता पण त्या निर्णयाला जनतेचा जो संघटीत विरोध झाला . त्यातून एकूणच पूर्व भारतातील राज्याची भाषेच्या आधारावर पुनर्रचना करण्याचा मुद्दा पुढे आला .”^५ त्याचबरोबर एम . एस . थिरूमलाई असे म्हणतात की, “लॉर्ड कर्झनचा निर्णय हा मोठ्या भाषिक एकजिनसी समाजाला दोन धर्मानुसार गटामध्ये विभागणे हाच होता .”^६ अशा रीतीने बंगालच्या फाळणी मध्येच भाषेच्या आधारावर राज्याचा निर्मितीच्या तत्वाची मुळे रूजली आहेत असे दिसून येते .

बंगालची फाळणी करणारा आदेश २० जुलै १९०५ रोजी निघाला . या आदेशानुसार १६ ऑक्टोबर १९०५ रोजी बंगालची प्रत्यक्ष फाळणी अस्तित्वात येणार होती . बंगालचा फाळणी करणारा जुलै १९०५ चा आदेश जाहीर झाल्यावर फाळणीच्या विरोधात बंगभंग चळवळ, स्वदेशी वहिष्कार चळवळ इत्यादी चळवळी सुरू झाले फाळणी विरोधी व स्वदेशी वहिष्कार चळवळीचा परिणाम ब्रिटीश शासनावर झाला . त्यामुळे १२ डिसेंबर १९११ रोजी इंग्लंडचा राजा पंचम जॉर्ज यांच्या सन्मानार्थ दिल्ली येथे दरवार भरविण्यात आला . त्यामध्ये दिल्लीचे भौगोलिक ऐतिहासिक आणि राजकीय महत्त्व लक्षात घेऊन ब्रिटीश हिंदुस्थानी राजधानी कलकत्याहून दिल्ली येथे हलविण्यात आल्याची घोषणा करण्यात आली . त्याचबरोबर बंगाली जनतेतील असंतोषाची दखल घेऊन बंगालची फाळणी रद्द करण्यात आली मात्र पूर्वीसारखा विशाल बंगाल न ठेवता

वंगाली भाषिकांचा मिल्हेट जिल्हा वगळता वंगाल निर्माण करण्यात आला . त्याचबरोबर विहार व ओरीसा हे प्रांत वंगालमधून वेगळे करण्यात आले आणि सिल्हेट जिल्हाचा समावेश करून आसाम हा नवा प्रांत निर्माण करण्यात आला . अशाप्रकारे वंगालच्या फाळणीमधून विहार, ओरीसा, आसाम हे नवे प्रांत निर्माण करताना भाषेचा आधार घेतला गेला . त्यामुळे भाषावार प्रांतरचनेची सुरुवात ही वंगालच्या फाळणीमधूनच झाल्याचे दिसून येते .

भाषावार प्रांतरचनेची सुरुवात वंगालच्या फाळणीमधून झाली असली तरी ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी सुरुवातीला केलेली प्रांतरचना ही प्रशासनाच्या सोयीसाठी केली होती . परंतु काही ब्रिटीश राज्यकर्त्यांना यात बदल करून भाषा विचारात घ्यावी आणि प्रांताची निर्मिती करावे असे वाटू लागले . उदा . हर्वर्ट रिश्ले यांनी १९०३ साली आपल्या पत्रामध्ये स्पष्टपणे असे नमूद केले की, “भाषा हे प्रांताच्या पुनर्रचनेचा मूलभूत आधार आहे .”^७ लॉर्ड हार्डिंज १९११ मध्ये आपले मत मांडताना असे म्हणतात की, “वंगाल प्रांतातील हिंदी वोलणाऱ्या लोकांचा राज्यव्यवस्थेचा दृष्टीने वंगालपासून त्यांना फोडून त्यांचा एक अलग प्रांत करणे अत्यंत जरूर आहे . आजपर्यंत यामुळे हिंदी वोलणाऱ्यांची कुचवणा झाली आहे .”^८ ते पुढे म्हणतात, “हिंदी लोकांना आपली उन्नती करून घेण्यासाठी ज्या सवलती देणे आवश्यक आहे त्यातील सर्वात जास्त महत्त्वाची सवलत म्हरजे त्यांच्यामध्ये स्थानिक देशाभिमान जागृत करणे ही होय . हे उद्दिष्ट साधण्यासाठी वंश आणि भाषा या पायावर नवीन नकाशे तयार करवून त्याप्रमाणे प्रांतरचना केली पाहिजे”^९ अशारीतीने ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी भाषिक आधारावर प्रांताची रचना करण्याची सूचना किंवा मत मांडले आहेत .

त्याचबरोबर मॉटेग्यू चेम्सफोर्ड रिपोर्टमध्ये भाषावार प्रांतरचनेचे महत्त्व पुढील शब्दात स्पष्ट केले आहे . “राज्यकारभारासाठी पाडलेले विभाग आकाराने लहान व एकभाषिकाचे व एका वंशाच्या लोकांचे असे जर वनविण्यात आले असते तर राज्यकारभाराच्या दृष्टीने सरकारचे काम वरेच सुलभ झाले असते ही गोष्ट निःसंशय खरी आहे .”^{१०}

अशारीतीने ब्रिटीश राज्यकर्त्यांमध्ये भाषेच्या आधारावर राज्य निर्मितीची इच्छा होती आणि त्यामुळेच वंगालच्या फाळणीमध्ये उघडपणे भाषेच्या आधारावर राज्याची निर्मिती झाली नसली तरी प्रत्यक्षात भाषिक लोकांचेच राज्य निर्माण केले गेले .

भाषावार प्रांतरचनेचा अर्थ :

भाषावार प्रांतरचना म्हणजे सर्वसाधारणपणे भाषेच्या आधारावर प्रांताची (राज्याची) रचना किंवा पुनर्रचना करणे होय. एकच भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा एक राज्य निर्माण करावे कारण एकच भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे एक राज्य असेल तर त्या राज्यातील लोकांना आपल्या संस्कृतीचा विकास करण्यासाठी आणि सामाजिक एकता टिकविण्यासाठी मोईस्कर होते. विशिष्ट भाषा ही त्या त्या ममाजाच्या संस्कृतीची वाहक असते. समान भाषेतून त्या समूहाला एक सामूहिक अस्मिता प्राप्त होते. त्यामुळे हे भाषिक समूह भाषिक अस्मितेतून स्वतंत्र राज्याची मागणी करतात.

भाषावार राज्ये अस्तित्वात आली तर देशातील एकजिनसीपणा व राज्यव्यवस्थेमध्ये स्थैर्य निर्माण होईल असे भाषिक समूहांना वाटते म्हणून भाषिक आधारावर राज्याची मागणी करतात. अशारीतीने भाषेच्या आधारावर प्रत्येक भाषिक समूहांचे स्वतंत्र राज्य स्थापन करणे म्हणजेच भाषावार प्रांतरचना होय.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील भाषावार प्रांतरचनेबद्दलची काँग्रेसची भूमिका :

१८८५ साली अॅलन ह्यूम याच्या सहाय्याने राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली त्यानंतर राष्ट्रीय सभेने देशामध्ये प्रबोधन करण्यास सुरुवात केले व राजकीय जाणीव लोकांमध्ये निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. या राष्ट्रीय सभेच्या १९०६ व १९०७ साली झालेल्या अधिवेशनात वंगालच्या फाळणीचे पडसाद पडले. वंगालच्या फाळणीच्या विरोधात आंदोलन करताना ही चळवळी राष्ट्रभर की फक्त वंगालपुरचे मर्यादीत ठेवायची हा मुद्दा या अधिवेशनात होता. प्रा. हणमंते असे म्हटले आहे की, “भाषावार प्रांतरचनेची बीजे राजकारणात काँग्रेसनेच पेरलेली दिसतात.”^{१११} असे सांगून याचे कारण सांगताना असे म्हणतात की, “१९११ मध्ये वंगालची फाळणी रद्द करून त्याचवर्षी विहार प्रांताची निर्मिती करण्यात आली काँग्रेसने त्याला विरोध केला नाही. १९१७ च्या काँग्रेस अधिवेशनात तेलगू भाषिकांचा स्वतंत्र प्रांत व्हावा या मागणीला मान्यता दिली.”^{११२} यावरून भाषावार प्रांतरचनेची सुरुवात मुळात काँग्रेसनेच केली आहे असे दिसून येते.

“लोकमान्य टिळकांनी प्रस्थापिलेल्या लोकशाही स्वराज्य पक्षाच्या जाहीरनाम्यातील कलम १० मध्ये भाषावार प्रांतरचना करावी असे स्पष्ट उल्लेख केले आहे.”^{११३}

डिसेंबर १९२० च्या नागपुर काँग्रेसच्या अधिवेशनात भाषावार प्रांतरचनेला विरोध करणाऱ्या गांधीजींनी स्वतः भाषावार प्रांतरचनेच्या ठराव मांडला व यास मान्यता मिळाली. त्याचवेळी काँग्रेस संघटनेची

रचना ही भाषिक तत्त्वावर करण्यात आली . काँग्रेस वर्किंग कमिटीया आणि इतर समित्या स्थापन झाल्या, त्या सर्व भाषिक आधारावर करण्यात आलेल्या होत्या . उदा . महाराष्ट्र काँग्रेस कमिटी, गुजरात काँग्रेस कमिटी, मुंबई काँग्रेस कमिटी इ . १९२८ साली स्थापन झालेल्या “नेहरू कमिशनने भाषावार प्रांताचा जोरदार पुरस्कार केला . हे प्रांत म्हणजे काँग्रेसच्या प्रचारासाठी पाडलेले विभाग नसून राज्यकारभाराचे घटक आहेत अशा शब्दात या अहवालात मांडणी केली गेली . कमिशनने भारतीय घटनेचा आराखडा तयार करून त्याचे घटक म्हणून भाषिक प्रांताचा त्यात समावेश केला गेला होता .”^{१४}

१९३५ साली जाहीर झालेल्या प्रांतिक स्वायत्तेच्या कायदानुसार भारतामध्ये संघराज्याची मुरूवात झाली . या कायदानुसार मुंबई, मद्रास, वंगाल, संयुक्त प्रांत (उ . प्र .) पंजाब, विहार मध्यप्रांत व्हाड, वायव्य सरहद्द प्रांत, ओरीसा, सिंध अशा ११ प्रांताची पुनरचना करण्यात आली . दोन वर्षांनंतर १९३७ साली निवडणूका झाल्या . काँग्रेसने या निवडणूकीच्या जाहीरनाम्यात भाषावार प्रांतरचना करणे या मुद्याचा उल्लेख केला . एवढेच नव्हे तर १९४५ साली सर तेज वहादुर सपु, सर इमाम अली आणि सुभाषचंद्र बोस हे इतर प्रमुख सदस्य असणाऱ्या समितीने प्रथमच अत्यंत निःसंदिग्धपणे भाषावार प्रांरचनेची मागणी केली . ८ डिसेंबर १९४६ रोजी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात काँग्रेसने नेते पट्टाभीसीतरामय्या यानी “घटना परिषदेने भाषावार प्रांतरचना करण्यासाठी एक यंत्रणा निर्माण करावी अशी मागणी केली .”^{१५} घटना परिषदेचे अध्यक्ष डॉ . राजेंद्रप्रसाद यांना १७ एप्रिल १९४७ रोजी ऑल इंडिया लिंग ऑफ लिंग्वेस्टीक प्रोव्हिन्सेसचे जनरल सेक्रेटरी जी . व्ही . सुव्वराव यांनी एक पत्र पाठविले . त्यानी पत्रात “सध्या असलेल्या प्रांताची पूर्णविभागणी करावी व त्यासाठी सांस्कृतिक आणि भाषिक तत्त्वाचा अवलंब करावा .”^{१६} असे सूचविले .

अशारीतीने वरील सर्वगोष्टीचा विचार केला तर असे दिसून येते की, काँग्रेस पक्षाने स्वातंत्र्यपूर्व काळात भाषावार प्रांतरचनेची मागणी तर केलीच त्याचबरोबर अनेक वेळा त्याचा पुनरुच्चार ही केला आहे . अशारीतीने स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच भाषावार प्रांतरचना हे काँग्रेसचे मुख्य ध्येय बनले होते .

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय संघराज्याची स्थिती :

भौगोलिक आकार, लोकसंख्या, आर्थिक, भाषिक, प्रादेशिक अशी विविधता असलेल्या आणि प्राचीन काळापासून त्या विविधतेमध्ये एकात्मता निर्मितीचे सूत्र व संमिश्र संस्कृतीचा वारसा यामुळे भारतात संघराज्य व्यवस्था स्विकारणे योग्य होते . म्हणून स्वातंत्र्यानंतर भारतीय घटनाकारांनी संघराज्य व्यवस्थेचा स्विकार

केला . परंतु भारतीय राज्यघटनेमध्ये संघराज्य असा स्पष्ट उल्लेख कोठेही नाही . भागन हा राज्यांचा एक संघ होईल या कलमाने घटनेचा प्रारंभ होतो . त्यामुळे भारतीय संघराज्याला सहकारी संघराज्य, सादृश संघराज्य, अर्थसंघराज्य अशा नवनवीन संज्ञा वापरल्या जातात .

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय संस्थानांचे विलनीकरण करण्यात आले राज्यघटनेच्या मुरुवातीला भारतीय संघराज्यक्षेत्र खालीलप्रमाणे होते .

अ गटातील राज्ये :

आसाम, विहार, मुंबई, मध्यप्रदेश, मद्रास, ओरिसा, पंजाब, उत्तरप्रदेश, पश्चिम बंगाल आंध्र .
(इंग्रजांच्या अधिपत्याखालील राज्ये)

ब गटातील राज्ये :

हैद्राबाद, जम्मू आणि काश्मीर, मध्य भारत, म्हैसूर, पतियाळा, राजस्थान, सौराष्ट्र आणि त्रावणकोर कोचीन . (मोठे संस्थाने)

क) गटातील राज्ये :

अजमेर, भोपाळ, विलासपूर, कुर्ग, दिल्ली, हिमाचलप्रदेश, भूज, मनीपूर, त्रिपूरा आणि विंध्य प्रदेश . (छोटे संस्थाने)

ड) गटात :

अंदमान आणि निकोबार बेटे सिक्कीम .^{१७}

अशारीतीने संघराज्याचे क्षेत्र तयार केले आहे . वास्तविक प्रांतांची निर्मिती करून राष्ट्राची एकता व एकात्मता अबाधित ठेवण्याची मोठी जबाबदारी घटना परिषदेवर होती . त्यासाठी भाषावार प्रांतरचना करून प्रांताची निर्मिती करावी ही स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून राहिलेली मागणी काँग्रेस पक्ष पूर्ण करील आणि भाषेच्या आधारावर राज्याची निर्मिती करेल अशी अपेक्षा होती . परंतु तसे झाले नाही .

भाषावार प्रांतरचनेची आवश्यकता :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने संघराज्य शासनपद्धतीचा स्विकार केला . कारण भारतामध्ये धार्मिक, सांस्कृतिक, भाषिक, भौगोलिक वंशिक विविधता होती . भाषावार प्रांतरचनेच्या आवश्यकतेबद्दल श्रीपाद जोशी असे म्हणतात की, “स्वराज्य प्राप्तीनंतर भारतीय जनतेला जर कोणत्या एका गोष्टीबद्दल विशेष

औलुक्क्य व आतुरता लागून राहिल अमेळ तर ती म्हणजे भाषावार प्रांतरचना होय .”^{१८} कारण स्वातंत्र्यपूर्व काळात काँग्रेसने भाषावार प्रांतरचनेला मान्यता दिली होती व त्याचा वारंवार पुनरुच्चार ही झाला होता .

भाषावार प्रांतरचनेची भावना भारतीयांच्यात निर्माण होण्याची कारणे खालीलप्रमाणे आहेत .

१)स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून जो भारतीय राजकारणात मध्यवर्ती असलेल्या काँग्रेस पक्षाने वेळोवेळी भाषावार प्रांतरचना करण्याचे आश्वामन दिले .

२)इंग्रजांनी १९०५ पासून वेळोवेळी अनेक प्रांताची निर्मिती भाषिक आधारावरच केली होती .भाषावार प्रांतरचना करण्याची गरज होती कारण प्रशासन शासन हे संघराज्यीय स्वरूपाचे स्विकारल्यामुळे घटकराज्याची निर्मिती करणे आवश्यक होते .

३)भाषा हा संस्कृतीचा घटक असल्यामुळे एकभाषिक लोक एकसारखे वोलतात, एकसारखे विचार करतात त्याच्या या एकसारखेपणामुळे तेथील लोकांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी भाषा ही एक चांगली भूमिका वजावत असते .

अशारीतीने भाषावर प्रांतरचना आवश्यक असल्याचे लक्षात येते कारण दोन किंवा जास्त भाषिक समूह एका राज्यात असले तर संघर्ष निर्माण होऊ शकतो म्हणून श्रीपाद जोशीच्या मते, “द्विभाषिक किंवा बहुभाषिक राज्यामध्ये दुवळया, दुहीने पोखरलेल्या भाषिक गटावर मग तो संख्येने किती ही मोठा का असेना अन्य भाषिक गटाकडून जो अन्याय करण्यात येतो त्याचा अनुभव गेली दीडशे वर्षे ज्या वर्गाने घेतला त्याला आपल्या भाषेचा एक स्वतंत्र प्रांत करण्याची भूक लागून राहिल्यास त्याबद्दल त्याच्यावर संकुचिततेचा किंवा स्वार्थाचा आरोप करणे फारसे योग्य राहणार नाही .”^{१९} अशारीतीने भाषावार प्रांतरचनेची आवश्यकता भारतीय संघराज्य स्थापनेसाठी आवश्यक होती .

भाषावार प्रांतरचनेसमोरी आव्हाने :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशापुढे अनेक समस्या होत्या . फाळणी झालेली होती देशातील निर्वासितांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न गंभीर होता . सामाजिक, आर्थिक विकासाला अग्रक्रम देणे गरजेचे होते राष्ट्राची एकता व अखंडता टिकवणेही तितकेच आवश्यक होते . या पार्श्वभूमीवर भाषावार प्रांतरचना काही कारणासाठी पुढे ढकलावी अशी भारतीय नेतृत्वाची भूमिका होती .

१. इंग्रजांनी भारताध्ये जी राज्ये निर्माण केली होती ती सर्व राज्ये उत्तरेकडील असून ती एक भाषिक राज्ये होती. परंतु दक्षिणेकडील राज्ये मात्र विविध भाषा बोलणारी होती. त्यामुळे भाषावार प्रांतरचना करताना उत्तर दक्षिण प्रश्न होता.

२. भारतामध्ये स्वातंत्र्यापूर्वी अनेक संस्थाने होती, ती संस्थाने भारतात विलीन होणे गरजेचे होते परंतु काही संस्थानांनी स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला होता. त्यामुळे भाषावार प्रांतरचना करण्यासाठी ही सर्व संस्थानांचे विलीनीकरण होणे आवश्यक होते.

३. भाषावार प्रांतरचना करण्याची मागणी ज्या काँग्रेसने केली त्याच काँग्रेसपक्षाच्या श्रेष्ठींचा भाषावार प्रांतरचना करण्यास विरोध होता. दार कमिशन व जे. व्ही. पी. समिती इ. समितींनी राष्ट्रीय एकात्मतेची कारणे सांगून भाषावार प्रांतरचनेस विरोध दर्शविला.

४. भारतातील मुंबई, मद्रास, हैद्राबाद, कलकत्ता, दिल्ली इ. महत्त्वाची जी शहरे होती ती शहरे स्वतंत्र ठेवायची की कोणत्या राज्यात समाविष्ट करायची याबद्दलचा वाद निर्माण झाला होता.

५. भाषावार प्रांतरचना करताना भौगोलिक सीमेचा प्रश्न होता तो आज ही पूर्णपणे सुटलेला नाही. कुठल्या राज्याची सीमा कोठेपर्यंत हे निश्चित करणे अवघड होते. कारण एका ठिकाणी अनेक भाषिक लोक राहत असल्यामुळे सीमा निश्चित करण्यास अडचण निर्माण झाली होती.

६. नदी एक राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वाहत असल्यामुळे प्रत्येक राज्यानी किती पाणी वापरावे अशी पाणी वाटपाबद्दलचा प्रश्न होता.

अशाप्रकारे भाषावार प्रांतरचना करण्याची मागणी होत असली तरी भारतीय सरकारला भाषावार प्रांतरचना करताना हे प्रश्न सोडवणे गरजेचे होते त्यामुळे भारतीय राज्यकर्त्यांना विशेष करून नेहरूंना असे वाटले की भाषावार प्रांतरचना दहा पंधरा वर्षे लावणीवर टाकावी आणि भारतीय राष्ट्रीय एकात्मता व एकता निर्माण करण्यास प्राधान्य द्यावे.

भाषावार प्रांतरचनेबद्दल सरकारची भूमिका :

२७ नोव्हेंबर १९४७ रोजी आंध्रचे नेते एन . जी . रंगा यांनी विचारलेल्या प्रश्नाला पंतप्रधान नेहरूंनी उत्तर देऊन भारत सरकारची भूमिका स्पष्ट केली . “भाषिक व सांस्कृतिक आधारावर नव्या प्रांतांची निर्मिती करावी ही मागणी काँग्रेसने आणि आपल्या नेतृत्वाखालच्या भारत सरकारने मान्य केली असली तरी तिला मूर्त रूप देण्यापूर्वी पुढील वार्तांचा विचार व्हावा .”^{२०} असे नेहरूंचे म्हणणे होते .

१ . निर्णय घेण्यापूर्वी भाषावार प्रांतरचनेबाबत अत्यंत काळजीपूर्वक चौकशी करणे आवश्यक आहे .

२ . भारताची सुरक्षितता व स्थैर्य यांना अग्रक्रम देण्याची गरज आहे .

३ . त्यासाठी शासन सामर्थ्यशाली असणे आणि शासकीय यंत्रणा सुरळीत चालणे आवश्यक आहे .

४ . सद्यस्थितीत मोठ्या प्रमाणावर प्रांतांची पुनर्रचना करणे सोपे नाही शिवाय त्यामुळे निकडीच्या कामासाठी आवश्यक अशी आपली शक्ती वाया जाण्याची शक्यता आहे .

५ . एक किंवा एकाहून अधिक सीमा आयोग नेमावे लागतील . एकाच वेळी अनेक चौकशी आयोग नेमून प्रश्नांची गुंतागुंत वाढवणे इष्ट होणार नाही .

६ . वेगळ्या आंध्र प्रांताची मागणी वाजवी असून त्या प्रांताची निर्मिती करताना तुलनेने कमी अडचणींना तोंड द्यावे लागेल . ज्याप्रमाणे १९३५ च्या कायद्यात ओरीसा आणि सिंध प्रांत वेगळे करण्याची तरतूद केली होती . तशीच आंध्राबाबत करता येईल मात्र संविधानाचा स्वीकार झाल्यानंतर आंध्र प्रांताबाबतचा निर्णय अंमलात आणला जाईल .

७ . महाराष्ट्र व कर्नाटक हे वेगळे प्रांत अस्तित्वात आणण्यात अधिक अडचणी आहेत . ते वेगळे केल्यामुळे त्या प्रांतांच्या अर्थव्यवस्थेवर जे संभाव्य परिणाम होतील त्यांचा अतिशय काळजीपूर्वक सर्वांगीण विचार करावा लागेल . अंतिम निर्णय संबंधित पक्षांना न्याय व स्वीकारहार्य वाटला पाहिजे .

८ . अर्थात भाषावार प्रांतासंबंधीचा प्रत्येक निर्णय घेताना संबंध देशाचा विचार करावा लागेल .

अशारीतीने पंडित नेहरूंनी राष्ट्रीय एकात्मता लक्षात घेऊन भाषावार प्रांतरचना करावी असे मत मांडले आहे ही भूमिका भारत सरकारची असून भाषावार प्रांतरचना लवकर टाळण्याचा प्रयत्न होता .

भारतीय सरकारने निर्माण केलेल्या समित्या :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्यघटनेची निर्मिती करण्यास मुरुवात झाली घटनेचा कच्चा मसुदा संविधानसभेच्या अध्यक्षेचे सल्लागार वी.एन.राव यांनी तयार केली. वी.एन.राव यांच्या मते, “भाषावार प्रांतरचनेची मागणी आणि त्या स्वरूपाच्या अन्य मागण्या मान्य करणाऱ्यान समाधान होईल. कारण संविधान तयार करण्याच्या मार्गातील भाषावार प्रांतरचना ही एक महत्वाची अडचण होती.”^{२१} परंतु भारत-पाक फाळणीचा प्रश्न जसा पुढे आला. तसतसे भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न गरजेचा नसून तो पाचदहा वर्षे लांबणीवर टाकावा असे जवाहरलाल नेहरू, सरदार पटेल, मौलाना आझाद, राजाजी या काँग्रेसश्रेष्ठीना वाटू लागले. परंतु सरकारच्या या भूमिकेवर अनेक लोकांनी व काही काँग्रेस नेत्यांनी टिका करण्यास मुरुवात केली त्यामुळे भाषावार प्रांतरचना निर्माण करण्यासाठी पुढील समित्या नेमण्यात आले.

अ) दार आयोग :

१७ जून १९४८ रोजी अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायाधीश एस. के. दार (धर) यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमण्यात आला. विहारमधील एक वकील जगतनारायण लाल आणि निवृत्त आय सी. एस. अधिकारी पन्नालाल हे दोघे आयोगाचे सदस्य होते. १९ जुलै १९४८ रोजी दार आयोगाची पहिली बैठक झाल्यावर लेखी जापने (मिमोरंडा) स्वीकारण्याचे व साक्षीपुरावे नोंदवण्याचे काम आयोगाने सुरू केले. भारतभर दौरा करून एक हजार जापने (मिमोरंडा) आणि सातशेहून अधिक व्यक्तिका साक्षी विचारात घेऊन १३ डिसेंबर १९४८ रोजी दार आयोगानी छप्पनपानी अहवाल प्रसिद्ध केला या अहवालाचे वर्णन कायदेतज्ञ मुकूंद रामराव जयकर यांनी पुढीलप्रमाणे केले. “डोंगर पोखरून उंदीर बाहेर काढावा तसे दार आयोगाने केले होते आयोगाचा काम इतका हास्यास्पद होता की त्यासाठी दुसरे शब्द वापरणे ही गैर ठरले असते.”^{२२} अहवालाच्या अखेरीस आयोगाने काढलेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे.

१. केवळ किंवा मुख्यतः भाषेच्या आधारे प्रांताची निर्मिती करणे भारताच्या व्यापक राष्ट्रीय हितसंबंधाच्या दृष्टीने आवश्यक व इष्ट नाही. त्यामुळे हा प्रश्न तातडीने हाताळण्याची गरज नाही.

२. भारतासमोर संरक्षणाच्या, अन्नटंचाईच्या, चलनवाढीच्या, निर्वासितांचे पुर्नवसन करण्याच्या इ. निकडीच्या समस्या उभ्या असताना प्रांताची पुर्नरचना करण्याचा प्रश्न ताबडतोब हाती घेण्याची गरज नाही.

३ . मद्रास, मुंबई आणि मध्यप्रांत वन्हाड ह्या मध्या अस्तित्वात अमलेल्या प्रांताना गंभीर प्रशासकीय समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे .

४ . जेव्हा कधी नव्या प्रांतरचनेचा प्रश्न हाती घेतला जाईल तेव्हा ही भाषेखेरीज अन्य घटकाचा ही विचार करावा लागेल . भाषा हा निर्णायक किंवा मुख्य आधार समजता कामा नये मुंबई व मद्रास ह्या शहराचा प्रश्न तेथील लोकांचे हितसंबंध लक्षात घेऊन सोडवू नये संबध भारताचे हितसंबंध लक्षात घेऊन, त्यांना विशेष स्थान द्यावे .^{२३}

त्यानंतर दार कमिशनने असे ही सांगितले की, “काँग्रेसने पूर्वी भाषावर प्रांतरचनेवावत दिलेली अभिवचने वंधनकारक मानू नयेत वदलेल्या परिस्थितीत नव्याने निर्णय घेण्याचा काँग्रेसला अधिकार आहे व ते काँग्रेसचे कर्तव्य ही आहे .”^{२४} यावरून नेहरू व पटेल हे दोघे भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न पाच दहा वर्षे लांबणीवर टाकावा असे म्हणत होत पण दार आयोगांनी कालमर्यादा न घालता हा प्रश्न वेमुदत लांबणीवर टाकावा असे सुचविले .

ब) J. V. P. समिती :

दार समितीच्या अहवालाचा भारतात सर्वत्र कडकडून निषेध झाला . भाषावार प्रांतरचनेचे समर्थन करणारी जनता तर राहोच खुद्द काँग्रेस श्रेष्ठींना व भारत सरकारला ही दार कमिशनचा अहवाल मान्य नव्हता . त्यामुळे काँग्रेस वर्किंग कमिटीने हा अहवाल तपासून पाहून असा अभिप्राय व्यक्त केला “भाषावा प्रांत वनविण्याचा काँग्रेसच्या धोरणाशी या शिफारशी सर्वस्वी विसंगत आहेत”^{२५} म्हणून १५ डिसेंबर १९४८ रोजी अखिल भारतीय काँग्रेसच्या जयपूर येथील अधिवेशनात आंध्र, कर्नाटक, केरळ आणि महाराष्ट्र ह्या प्रांतातील जे काँग्रेसजन भाषावार प्रांतरचनेचे समर्थक होते त्यांची नाराजी लक्षात घेऊन अधिवेशनाचे अध्यक्ष पट्टाभी सीतारामय्या, जवाहरलाल नेहरू आणि वल्लभभाई पटेल या तिघाची समिती नेमण्यात आली . तिघा नेत्यांच्या नावातील आद्याक्षरावरून ही समिती J. V. P. समिती म्हणून ओळखली गेली . या समितीने तीन महिने अभ्यास करून आपला अहवाल ५ एप्रिल १९४९ रोजी प्रसिद्ध केला .

अहवालामध्ये “भाषावार राज्यरचनेसंबंधीचे काँग्रेसचे धोरण व स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात उत्पन्न झालेल्या बिकट समस्यांचा विचार करताना सध्याची अवस्था ताबडतोबीने प्रांताची पुर्नरचना करण्यास अनुकूल नाही म्हणून कोणती ही गोष्ट करायची झाली तर भारताचे संरक्षण, त्याची एकता व आर्थिक स्थैर्या

ला वाधा येणार नाही याची काळजी घ्यावी.”^{२६} अशा गीतीने भाषावार प्रांत निर्मितीला आपला पाठींबा जाहीर केला .

J. V. P. समितीचे निष्कर्ष काकासाहेब गाडगीळांनी थोडक्यात नमूद केले आहेत ते पुढीलप्रमाणे .
“महाराष्ट्राला स्वतंत्र प्रांत मिळेल पण मुंबई मिळणार नाही . आंध्राला आंध्र मिळेल पण मद्रास मिळणार नाही . कर्नाटकाला प्रांत मिळेल पण तूर्त नाही .”^{२७} लालजी पेंडसे यांनी आपल्या पुस्तकात J.V.P. समितीच्या अहवालाचे तात्पर्य नमूद केले आहेत . ते पुढीलप्रमाणे .

- १) भाषावार प्रांतरचना काँग्रेसला तत्वतः मान्य आहे पण तसे करण्याची आजची वेळ नव्हे .
- २) तसे करणे शक्य होताच आंध्र प्रांत बनविला जाईल .
- ३) कर्नाटकावद्दल आम्हाला सहानभूती असून मधल्या अडचणी दूर होताच तो प्रांत वनेल .
त्रावणकोर कोचीन विलीन होऊन संयुक्त हाण्यास तयार असतील तर केरळ प्रांतही वनेल .
- ४) मराठी जनतेला महाराष्ट्र प्रांत पाहिजेच असेल तर यथाकाल तोही व्हावा . मात्र मुंबईचा समावेश त्यात होणार नाही .
- ५) एकट्या वऱ्हाडचा निराळा प्रांत होणार नाही .^{२८}

यावरून J.V.P. समितीनी देण्याचा नुकता आश्वासन करावयाचा पण प्रत्यक्षात काहीही घावयाचे नाही हे काँग्रेसश्रेष्ठीचे धोरण असल्याने समितीच्या अहवालावरून दिसून येते .

आंध्र राज्याची निर्मिती :

तेलगू भाषिकांच्या मागणीचा ठराव १९१३ साली आंध्र महासभेने पारित केला . तेव्हापासून अनेकवेळा स्वतंत्र राज्याची मागणी तेलगू भाषिक करित होते . J.V.P. समितीच्या अहवालातून त्यांना आधार मिळाला परंतु त्यांनी स्वातंत्र्याची चळवळ चालूच ठेवली पुढे हैद्राबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन झाल्यानंतर हैद्राबाद शहरासकट तेलंगण संकल्पित प्रदेश आंध्र राज्यात समाविष्ट करावे आणि तेलगू भाषिकांचे विशाल आंध्र राज्य अस्तित्वात यावे असे अनेक तेलगू भाषिकाना वाटू लागले . परंतु हा प्रश्न हे ना ते कारण सांगून नेहरू मंत्रिमंडळ टांगून ठेवीत असल्यामुळे स्वामी सीतारामय्या या गांधीवादी कार्यकर्त्यांनी १९५१ मध्ये ३५ दिवसांचे उपोषण करून हा प्रश्न धसाला लावण्याचा प्रयत्न केला पण विनोबा भावे यांच्या सांगण्यावरून त्यांनी उपोषण मागे घेतले .

१९५२ साली झालेल्या निवडणुकीत हैद्रावाद राज्यात काँग्रेसला निसटता विजय मिळाला व वी. रामकृष्णराव यांच्या नेतृत्वाखाली नवे काँग्रेस सरकार स्थापन झाले पण आंध्र प्रांतात वेगळ्या राज्याची चळवळ सुरूच होती. हैद्रावाद राज्याचे विघटन करावयास पं. नेहरू तयार नव्हते. कारण त्या राज्याची सामाजिक संस्कृती कायम रहावी व तेथील मुस्लिम लोकसंख्येच्या मनात अलगावची भावना निर्माण होऊ नये असे त्यांना वाटत होते. पोद्दी रामूलू, या गांधीवादी कार्यकर्त्याने १५ सप्टेंबर १९५२ रोजी मद्रासचे एक वकिल वी. लक्ष्मीनारायण यांना पत्र पाठवून कळवले, “मी आंध्र राज्याच्या निर्मितीबाबत गंभीरपणे विचार करित आहे आपल्या मधील ज्येष्ठ व्यक्ती हा प्रश्न सोडवतील अशी मला आशा वाटत होती. कोणत्याही राजकीय पक्षाच्या हातातील हत्यार वनणे. माझ्या स्वभावात नाही मी कोणत्याही पक्षाचा नाही माझे कोणी अनुयायी नाहीत. मी आजपर्यंत जी उपाषणे केली ती यशस्वी झाली आहेत. मत्ताधीशांचे हृदयपरिवर्तन करणे सोपे नाही ते करण्याचा एकच मार्ग आहे. तो म्हणजे कोणाही विषयी द्वेषभावना न वाळगता निर्धारपणे प्राणार्पण करण्याचा आता उशीर केला तर ते पाप केल्यासारखे होईल असे मला वाटू लागले आहे. अग्निदिव्य करून प्राण देण्यास मी तयार आहे”^{२९} परंतु याकडे सरकार किंवा नेहरूंनी लक्ष दिले नाही. पुढे १९ ऑक्टोबर १९५२ रोजी त्यांनी उपोषण सुरू केले आणि ५८ दिवसांच्या उपोषणानंतर १५ डिसेंबर १९५२ रोजी त्यांनी प्राणार्पण केले. त्यांच्या वलिदानानंतर तेलगू भाषिक इतके आक्रमक झाले की त्यांनी हिसांचाराचे धैर्यमान घालण्यास सुरूवात केली. तेलगू भाषिकांचा असंतोष पाहून आंध्र राज्य निर्माण करण्याची घोषणा करण्याखेरीज नेहरूंना पर्याय राहिला नाही. शेवटी आंध्र जनतेपुढे केंद्र सरकार शरण येऊन १ ऑक्टोबर १९५३ रोजी मद्रासमधून वेगळे होऊन आंध्र राष्ट्रम स्थापन झाले.

आंध्रराज्य स्थापन झाल्यानंतर २६ नोव्हेंबर १९५३ रोजी शंकरराव देवाना लिहिलेल्या पत्रात नेहरूंनी आंध्र राज्यावद्दल लिहिले आहे “श्रीरामूलूंच्या उपोषणापूर्वी आणि त्यांचा मृत्यू होण्यापूर्वी काही दिवस आम्ही वेगळे आंध्र राज्य निर्माण करण्याचा निर्णय घेतला होता. हे तूमच्या माहितीसाठी कळवीत आहे.”^{३०} नेहरूंनी दिलेल्या माहितीवर विश्वास ठेवणे कठीण जाते.

अशारीतीने पोद्दी रामूलूंच्या वलिदान हे आंध्र राज्याच्या निर्मितीचे कारण बनले.

क) राज्यपुनर्रचना आयोग :

२२ डिसेंबर १९५३ रोजी राज्यपुनर्रचना आयोग नेमण्याची घोषणा पंडित नेहरूंनी संसदेत केली या आयोगाने राज्याच्या पुनर्रचनेचा प्रश्न ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, वर्तमान परिस्थिती आणि सर्व संबंधित घटक याचा विचार करून अभ्यासाचा अशी जवाबदारी त्या आयोगावर सोपण्यात आली. या आयोगामध्ये त्या.फाजल अली अध्यक्ष व के.एम.पण्णीकर आणि हृदयनाथ कुंझरू हे सदस्य होते या आयोगाने ३० सप्टेंबर १९५५ रोजी आपला अहवाल सादर केला.

अहवालाच्या पहिल्या भागात राज्य पुनर्रचनेचा ऐतिहासिक आढावा घेऊन हा प्रश्न कोणत्या परिस्थितीत उदभवला आणि कोणत्या अटींवर पुनर्रचना करावी लागेल हे आयोगाने स्पष्ट केले, “गज्याची पुनर्रचना करणे म्हणजे भाषावार प्रांताची निर्मिती करणे हे समीकरण आयोगाला चूकीचे वाटले. भाषेचा किंवा संस्कृतीचा एकच निकष लावून राज्याची पुनर्रचना करणे हे इष्ट नाही. तसेच शक्य ही नाही राज्याची पुनर्रचना हे केवळ एक साधन असून ते साध्य म्हणता येत नाही. राष्ट्रीय ऐक्याची भावना भारतीय समाजात निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे”^{३१} असे आयोगाने अहवालात म्हटले आहे.

“घटक राज्याचे क, ख, ग, घ हे वर्गीकरण रद्द करण्यात यावे आणि १६ राज्ये व ३ संघशासित प्रदेश असे नवे प्रकार केले जावेत.”^{३२} ही मुख्य शिफारस आयोगाने करून सीमाप्रश्नासंबंधी शिफारस करताना आयोगाने असे म्हटले आहे, की “भाषा या घटकास आम्ही खास असे महत्त्व दिलेले नाही”^{३३} अशारीतीने आयोगाने अहवाल सादर करून भाषेला महत्त्वाचा घटक मानले नाही असे स्पष्ट केले असले तरी. आयोगावर टीका करताना डी. आर. गाडगीळांनी असे म्हटले आहे की, “आयोगाने प्रांतवाद तसेच भाषावेड याचा निषेध केला असला तरी भाषा हेच राज्यांच्या पुनर्रचनेचे मुख्य अधिष्ठान मानले आहे.”^{३४}

राज्य पुनर्रचना कायदा (१९५६) :

भारत सरकारने आयोगाच्या जवळपास सर्व शिफारशी स्वीकारल्या मात्र हैद्राबाद व विदर्भ यांना स्वतंत्र राज्याचा दर्जा द्यावा ही शिफारस मात्र सरकारने अमान्य केली. आयोगाच्या शिफारशींवरून राज्यपुनर्रचनेचे विधेयक ११ ऑगस्ट १९५६ रोजी संमत करण्यात आले. त्यानुसार हैद्राबाद राज्य न ठेवता हैद्राबादसहित तेलगू भाषिकांचे विशाल आंध्र राज्य तयार करण्यात आले तर महाविदर्भ राज्याचा समावेश

मुंबई द्विभाषिक राज्यात करण्यात आला. राज्य पुनर्रचना कायदानुसार १४ घटकराज्ये व ६ केंद्रशासित प्रदेशाची निर्मिती करण्यात आली. राज्याचे पुढीलप्रमाणे .

अ) घटकराज्ये :

आंध्र, आसाम, विहार, मुंबई, जम्मू व काश्मीर, केरळ, मध्यप्रदेश, मद्रास, ओरीसा, पंजाब, राजस्थान, म्हैसूर, उत्तरप्रदेश व पश्चिमवंगाल .

ब) केंद्रशासित प्रदेश :

दिल्ली, हिमाचल प्रदेश, मणिपूर, त्रिपूरा, अंदमान व निकोबार वेटे, लक्षद्वीप वेटे .^{३५}

अशाप्रकारे राज्यपुनर्रचना आयोगाच्या शिफारशीवरून भारतीय सरकारने घटकराज्याची पुनर्रचना केली . त्यामुळे भाषिक आंदोलन करणाऱ्या लोकांना दिलासा मिळेल अशी भावना ही शासनाला वाटली . स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून राज्याची निर्मिती भाषिक आधारावर व्हावी या भावनिकतेला आधार मिळाला होता . परंतु या राज्याच्या पुनर्रचनेत महाराष्ट्रावर व गुजरातवर अन्याय झाला होता . सर्व राज्ये भाषेच्या आधारावर असली तरी मुंबई हे द्वैभाषिक राज्य निर्माण केले होते . त्यामुळे गुजरात व मराठी भाषिक लोक सरकारच्या या निर्णयावर नाराज होते . सरकारच्या विरोधात महाराष्ट्रात

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ १९५५ सालच्या अंतापासून विलक्षण झंझावाती वेगाने फोफावत गेली आणि १९६० साली विजयी झाली तिचा पाया १९३८ च्या साल अखेर व-हाडात घातला गेला . १९३७ सालच्या निवडणुकीत सी .पी . वरार प्रांताच्या विधीमंडळाचे सदस्य श्री रामराव देशमुख यांनी १ ऑक्टोबर १९३८ रोजी त्या विधीमंडळापुढे असा प्रस्ताव मांडला की, “सी .पी . व-हाडच्या जोडप्रांतातुन व-हाडला अलग करून त्याचा गव्हर्नर एक वेगळा प्रांत बनवावा” .^{३६} हा ठराव एकमताने मंजूर झाला . त्यानंतर वरोवर पंधरा दिवसांनी म्हणजेच १५ ऑक्टोबर १९३८ रोजी मुंबईत स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनात व-हाडसह महाराष्ट्राचा एकभाषी प्रांत असा शब्द मुद्दाम वापरण्यात आला . कारण सी पी अॅण्ड बेरार प्रांतातुन व-हाड वगळुन त्याचा स्वतंत्र विदर्भ प्रांत करण्यात यावा अशी शिफारस मुख्यमंत्री रवीशंकर शुक्ल यांनी केली होती . १९३९ च्या नगरच्या साहित्य संमेलनात मराठी भाषा प्रदेशाचा मिळुन जो प्रांत बनेल, त्याला संयुक्त महाराष्ट्र असे नाव द्यावे असा ठराव झाला . संयुक्त महाराष्ट्र हा शब्दप्रयोग येथपासून वापरात आला . २८ जानेवारी १९४० रोजी सी पी अॅण्ड बेरार प्रांताच्या

विधीमंडळाचे सदस्य रामराव देशमुख यांनी व-हाडच्या मागणीचा पाठपुरावा करण्यासाठी मुंबईत संयुक्त महाराष्ट्र सभा स्थापिली. २४ मे १९४० ला पुण्यात डॉ. केदार यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र एकीकरण परिषद स्थापण्यात आली.

दिनांक १३ मे १९४६ रोजी वेळगांव येथे भरलेल्या साहित्य संमेलनाच्या ललीत विभागाचे अध्यक्ष माडखोलकर यांनी भाषणात “संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीचे” मुतोवाच केले. संयुक्त महाराष्ट्रात मुंबई, मध्यप्रांत, व-हाड, मराठवाडा, गोमतंड याचा त्यांनी समावेश केला या ठरावाच्या पाठपुराव्यासाठी २८ जुलै १९४६ रोजी शंकरराव देव यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईत महाराष्ट्र एकीकरण परिषद भरविण्यात आली त्यामध्ये संयुक्त महाराष्ट्र परिषद ही संस्था स्थापन करून शंकरराव देव यांना अध्यक्ष वनविले पुढे १३, १४ एप्रिल १९४७ रोजी जळगाव येथे संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे अधिवेशन भरले त्यात प्रथम मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव पास झाला परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय राजकारणातील नेहरू, गांधी, पटेल सारख्या दिग्गज नेत्यांचा मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्रास विरोध होता. याच्यावद्दलची माहिती शंकररावदेव यांनी आपल्या आत्मचरित्रात लिहीले. त्यात असे म्हटले आहे की, “मुंबईचा महाराष्ट्रात समावेश करण्याच्या विरुद्ध गांधीजी होते. इतकेच नव्हे तर त्यावावृतीतील माझी मते जरी त्यांना तत्त्वतः मान्य नसली तरी व्यवहारात कडवी व विघातक वाटत सरदार वल्लभभाई पटेल मुंबई वगळून संयुक्त महाराष्ट्रात नव्हते व तो झालातर त्याला त्यांची हरकत नव्हती. मात्र माझ्या अनुभांप्रमाणे तो घडवून आणण्याच्या वावृतीत त्यांचा फार उत्साह होता असे नाही. मुंबईवरचा महाराष्ट्राचा हक्क त्यांना हास्यास्पद व पोरकट वाटे व आपला विरोध असता आपण मुंबई मिळवू अशी आशा महाराष्ट्राने करणे म्हणजे आकाशातील चंद्राला हात घालण्यासारखे वालिशपणाचे द्योतक आहे. या आपल्या मताची संवधित पक्ष आणि मंडळी यांना प्रसंगोत्पात जाणीव करून देण्यास ते चुकत नसत मुंबई महाराष्ट्रात समाविष्ट होण्याला सरदारांच्या इतका पंडितजींचाही विरोध होता”.^{३७} परंतु भाषावार प्रांतरचनेची मागणी वाढतच राहिली. त्यामुळे भाषावार प्रांतरचनेच्या बाबतीत विचार करण्यासाठी दार कमिशन नेमण्यात आले. दार आयोगाला गुजराती व्यापा-यांनी व उद्योगपतींनी निवेदन सादर करून त्यात भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न लांबणीवर टाकावा किंवा मुंबई शहर स्वतंत्र करण्यात यावा असे सांगितले त्याचबरोबर १६ व १७ ऑक्टोबर १९४८ रोजी संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेने मुंबईत अधिवेशन भरले अधिवेशनासाठी महाराष्ट्र संस्कृतीचे दर्शन घडवणारे एक प्रदर्शन तसेच

सांस्कृतीक कार्यक्रमाची योजना केली . सांस्कृतीक कार्यक्रमात ग्त्रियांची जुनी गाणी व खेळ तमेच लोकशाहिर आण्णाभाऊ साठे यांनी 'मुंवई कुणाची' हा खास कार्यक्रम सादर केला . श्री अमर शेख यांच्या व-हाडी आवाजाने व भावपुर्ण शैलीने ही गाणी महाराष्ट्राच्या घराघरातुन घुमविली .दार आयोगाने सर्व निवेदनाचे विचार करून आपला अहवाल प्रसिध्द केला .त्यात मुंवईवर महाराष्ट्राचा हक्क नमल्याचे सांगितले त्यावर प्रतिक्रिया उमटताच काँग्रेसने ज .व .प . समिती स्थापन केली या समितीनेही मुंवईसह महाराष्ट्राला विरोध केला .पुढे १८ एप्रिल १९४९ रोजी मुंवईसह संयुक्त महाराष्ट्राला मुंवई महापालिकेनेही विरोध केला .

भाषावार प्रांतरचनेच्या विरोधात आंध्र व कर्नाटकात तीव्र पडसाद उमटले पण महाराष्ट्रात असे काही झाले नाही कारण आंध्र व कर्नाटक प्रमाणेच तीव्र संतोष महाराष्ट्रात पसरले असले तरी अशा विखरलेल्या संतापाला एकसंघ असणारी मध्यवर्ती संघटना नव्हती कारण कार्यरत असलेल्या संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेने आपले काम थांबवले होते .आंध्र निर्मितीसाठी पोही रामुलु यानी प्राणघातक उपोषण केले त्यातच त्यांची प्राणज्योत मालवली त्यामुळे आंध्र पेटून उठला . त्याचे पडसाद १९ डिसेंबर १९५२ रोजी लोकसभेत उठले त्याला उत्तर देताना नेहरूंनी स्वतंत्र आंध्र प्रांत करण्याची घोषणा केली . त्यामुळे महाराष्ट्र हे प्रांत निर्माण होण्याची आशा पुन्हा टवटवीत झाली . पुढे आंध्र राज्याच्या निर्मितीनंतर उर्वरित घटकराज्याच्या निर्मितीसाठी १९५३ साली फाजल अली राज्यपुनर्रचना आयोग नेमण्यात आला . या आयोगाला मुंवई प्रदेश काँग्रेस कमीटी,महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमस, गुजरात काँग्रेस कमीटी व संयुक्त महाराष्ट्र परिषद इत्यादीनी आपले निवेदन सादर केले . या सर्व निवेदनामध्ये मुंवई काँग्रेस कमीटी हे मुंवई स्वतंत्र रहावे अशी भुमिका घेतली तर संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेने मात्र मुंवईसह संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी केली . परंतु फाजल अली कमिशनने भारतभर सर्व एक भाषी राज्ये सुचविली व महाराष्ट्राच्या साठी विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य सुचवून सारा गुजराथी प्रदेशासह मराठवाडा धरून मुंवई द्वैभाषिक राज्याची शिफारस आयोगाने केली .

या शिफारसीच्या विरोधात तीव्र आंदोलने झाली .त्यात कित्येक लोकांना मृत्यू पत्कारावे लागले अशाप्रकारे मराठी जनतेच्या तीव्र प्रतिक्रिया पाहून १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी द्विभाषिक राज्य अस्तित्वात आले आणि यशवंतराव चव्हाण मुख्यमंत्री झाले . त्यानंतर १९५७ ला असेंब्लीची निवडणुक आणि निवडणुकीच्या निमित्ताने शे .का .फे व संयुक्त महाराष्ट्र समिती एकत्र आले . सर्वजणांनी मिळुन निवडणुक लढविली द्वैभाषिक राज्याच्या महाराष्ट्रातील १३३ जागेसाठी काँग्रेस व समिती यांच्यात सरळ लढत झाली त्यात

काँग्रेसच्या कित्येक दिग्गज नेत्यांना पराभव पत्करावा लागला . सोलापूर व पुर्व खानदेश या सुस्थितीत जिल्ह्यात काँग्रेसला अधिक जागा मिळाल्या महाराष्ट्रातल्या १३३ पैकी समितीने १०१ जागा समितीला मिळाल्या . परंतु काँग्रेसचे गुजराथमध्ये जास्त उमेदवार निवडून आल्यामुळे त्याचीच सत्ता प्रस्थापित झाली . त्यानंतर मुंबई कार्पोरेशनच्या निवडणुकीत १३१ जागापैकी ७१ जागा समितीने जिंकल्या आणि काँग्रेसला ६० जागावर समाधान मानावे लागले . त्यामुळे मुंबई महापालिकेच्या निवडणुकीत ही काँग्रेस पराभव झाला . १९५७ नंतरच्या काळात ज्या ज्या पोटनिवडणुका झाल्या त्या सर्व पोटनिवडणुकीमध्ये समितीचे उमेदवार निवडून आले . १० नोव्हेंबर १९५८ संयुक्त महाराष्ट्र समितीने, “सत्तेवर आल्यानंतर नागपूर कराराम बांधील राहिल आणि या भागातील जनतेवर निगनिगळ्या खात्याकडून जो अन्याय झाला आहे तो दूर करील”^{३८} असे आश्वासन संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या धोरण समितीने नागपूरात प्रसिध्द केलेले निवेदनात दिले समितीच्या घवघवीत यशामुळे काँग्रेस नेत्यांना १९६२ च्या निवडणुकीत आपल्याला बहुमत मिळणार की नाही असा प्रश्न निर्माण झाला त्यामुळे काँग्रेसने गृहमंत्री पंत यांच्या अध्यक्षतेखाली ९ जणांची समिती नेमली त्या समितीने द्विभाषिक राज्याची विभागणी करण्याचा निर्वाळा दिल्यानंतर संयुक्त महाराष्ट्र करण्याचा निर्णय नेहरू, यशवंतराव चव्हाण, मोरारजी देसाई यानी आपापसात चर्चा करून निर्णय घेतला व अखेरीस १ मे १९६० रोजी गुजराथ स्वतंत्र व मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन झाली .

परंतु भारतीय राजकारणात १९६२ नंतर विविधतेपेक्षा एकतेवर जास्त भर देण्यात येऊ लागला . पुढे पंजाब राज्य हे पंजाबीचा व हिंदी भाषिकांचा मिळून निर्माण करण्यात आला होता . त्यानंतर १९६५ झाली संत फत्तेसिंग हे अकाली दलचे अध्यक्ष झाल्यानंतर अकाली दलाच्या नेत्यांनी स्वतंत्र पंजाबची मागणी करू लागले, कारण हरियाणा व पंजाब यांच्यात सामाजिक, भाषिकदृष्ट्या कोणतेही साम्य नव्हते त्यामुळे त्यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला त्यातून शेवटी पंजाब पुनर्रचना अधिनियम १९६६ नुसार पंजाब व हरियाणा ही दोन वेगळी राज्य निर्माण करण्यात आली . मात्र चंदीगढ हे शहर दोहांची राजधानी बनले .

ईशान्यकडील राज्यांनी स्वतंत्र राज्याची मागणी करण्यात सुरुवात केली कारण ईशान्यकडील राज्यात वांशिक, सांस्कृतिक व भाषिक विविधता आहे . ऑक्टोबर १९६० मध्ये सरकारने आसामी या एकमेव भाषेला सरकारी भाषेचा दर्जा दिला . याच्या विरोधात बंगाली भाषिकानी जोरदार निदर्शने केली . या घटनेमुळे त्यांच्यात संघर्ष सुरू झाला आणि मोठ्या प्रमाणात मनुष्यहानी झाली . त्यामुळे केंद्र सरकारने आसामी

व वंगाली भाषांना राजभाषा म्हणून मान्यता दिली . पुढे मिझो टेकड्यावरील मिझो नेत्यांनी आसाम आणि भारतातून वाहेर पडून स्वतंत्र मिझो राज्य स्थापण्याची मागणी केली . एवढेच नव्हे तर त्यासाठी मिझो वंडखोरांनी हिसंक कारवाया करून दहशत निर्माण करायला सुरुवात केली होती . त्याच दरम्यान १९६० साली काही नागा वंडखोरांच्या मागण्या पूर्व करण्यासाठी एक धोरणात्मक उपाय योजना म्हणून नागालँड राज्याची निर्मिती केली गेली असली, तरी नागाची विभागणी वेगवेगळ्या प्रदेशामध्ये झाल्यामुळे त्याच्यात मोठ्या प्रमाणात असंतोष निर्माण झाला . त्यामुळे नागा व मिझो दहशतवादी हे वर्मा व चीन यांच्याशी संवध जुळवून होते म्हणून भारताच्या संरक्षणाचा दृष्टीकोणातून त्यांच्यावर उपाय योजना करण्यासाठी १९६३ साली नागालँड त्यानंतर १९७२ च्या आसाम पुनर्रचना कायद्यान्वये २१ जानेवारी १९७२ रोजी मेघालय, मणिपूर त्रिपूरा ही राज्ये अस्तित्वात आली . २६ एप्रिल १९७५ रोजी सिक्कीमचा राजा भारतीय राज्याच्या संघात सामील झाला . २५ जानेवारी १९७१ रोजी हिमाचल प्रदेश निर्माण झाले . मिझोराम, अरुणाचल प्रदेश यांना केंद्रशासित प्रदेश दर्जा मिळाला . पुढे २० फेब्रुवारी १९८७ रोजी या प्रदेशांनाही स्वतंत्र राज्याचा दर्जा प्राप्त झाला त्याचबरोबर गोवा राज्याला १९८७ साली स्वतंत्र राज्याचा दर्जा मिळाला .^{३९}

त्यानंतरच्या काळात सामाजिक, आर्थिक विकासाच्या व प्रादेशिक अस्मितेच्या आधारावर पुन्हा स्वतंत्र राज्याची मागणी होऊ लागली असताना आर्थिक विकासाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले . भाषिक आधारावर राज्य निर्माण झाल्यानंतर त्याचा आधाराने विकास होईल अशी आशा होती . परंतु एक भाषिक राज्यामध्ये प्रादेशिक विकासाच्या प्रश्नावरून राज्याची मागणी होत आहे . महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यावर मध्यप्रदेशाची नवी राचना करण्यात आली . छत्तीसगडच्या रायपूर आणि रतनपूर क्षेत्रातील भागाकडे मध्यप्रदेश सरकारने वेळोवेळी दुर्लक्ष केले आहे . या भागात नैसर्गिक साधनसंपत्ती व जलसंपत्ती मोठ्याप्रमाणात असूनही या प्रदेशाच्या विकासाच्या दृष्टीकडे लक्ष दिले नाही . त्यामुळे येथील विमुक्त जमातीनी छत्तीसगड या स्वतंत्र राज्याची मागणी केली . भारतीय जनता पक्षाच्या सरकारने ३१ ऑक्टोबर २००० रोजी छत्तीसगड या २६ व्या घटक राज्याची निर्मिती केली . तसेच उत्तरप्रदेशामधील कमून आणि गारवाल या दोन जिल्ह्यांच्या विभागाकडे उत्तरप्रदेश सरकारने दुर्लक्षित केले आणि तेथे कोणत्याही विकासाच्या योजना पोहचविला नाही . त्यामुळे उत्तरप्रदेशाच्या पश्चिम भागातील जनतेने उत्तराखंड या स्वतंत्र राज्याची मागणी केली . त्याला येथील भारतीय जनता पक्ष व डाव्या पक्षांनी सकारात्मक दृष्टीने पांठीवा दिला आणि २०००

साली भाजप सरकारने उत्तराखंड राज्याची निर्मिती ९ नोव्हेंबर २००० रोजी २७ घटकराज्य म्हणून मान्यता दिली .

झारखंड हे राज्य दक्षिण विहार मधल्याविमुक्त जमातीचा आहे . हा प्रदेश स्वायत्त आणि स्वतंत्र प्रांत व्हावा ही मागणी ब्रिटीशांच्या काळात २० व्या शतकाच्या सुरुवातीलाच होऊ लागली होती . विमुक्त जमातीची अस्मिता लक्षात घेऊन त्यांचा विकास व कल्याण साधणे व त्यासाठी प्रदेशाच्या परिघावरील एक स्वतंत्र भुभाग मिळवणे हे या काळातील उपराष्ट्रवादी चळवळीचे उद्दीष्ट बनले . कारण विमुक्त जमातीचे 'दिकू' कडून व इतरांकडून होणारे शाषणामुळे झारखंड लोकांची राष्ट्रवादी अस्मिता वाढली आणि ते स्वतंत्रराज्याची मागणी झारखंड पक्षाच्या माध्यमातून करित होते . झारखंड पक्षाने राज्य पुनर्रचना आयोगाला एक निवेदन सादर केले . त्यात "झारखंडचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक असे खास वैशिष्ट्य आहे . म्हणून झारखंड हे एक नवीन स्वतंत्र राज्य व्हावे . भाषा, संस्कृती आणि वांशिकता या बाबतीत मुक्त जमाती इतर लोकांहून भिन्न आहेत त्यामुळे भौगोलिक सानिध्यात व त्यासोबत विहार राज्यापासून शासकिय स्वतंत्रता मिळण्याची गरज आहे ."^{४०} असे स्पष्टपणे मांडले . पुढे झारखंडच्या स्वतंत्र राज्याची मागणी ही झारखंड पक्षाने व झारखंड मुक्ती मोर्चा पक्षाने सातत्याने केले . त्याचा परिणाम म्हणून विहार राज्याचा दक्षिणेकडील भाग अलग करून झारखंड राज्याचा ठराव भारतीय संसदेने २००० मध्ये संमत केला त्यानुसार घटकराज्यातील २८ वे राज्य म्हणून १५ नोव्हेंबर २००० रोजी झारखंड अस्तित्वात आले . अशारीतीने २००० साली चौथ्याऐंशीवी घटनादुरुस्ती करून आर्थिक विकासाच्या आधारावर अविकसित प्रदेशाच्या म्हणून विहार मधून झारखंड, मध्यप्रदेश मधून छत्तीसगढ व उत्तरप्रदेशमधून उत्तरांचल ही राज्य निर्माण करण्यात आली . आजही अनेक राज्याची मागणी आर्थिक मुद्द्यावरून होत आहे .

आज भारतीय संघराज्यात २८ घटकराज्य व ७ केंद्रशासित प्रदेश असून प्रादेशिक विकासामधून आंध्रप्रदेशातून तेलंगणा, पश्चिम बंगालमधून गोरखलॅंड, गुजरातमधून सौराष्ट्र, विहार मधून मिथिलाचंल, कर्नाटकातून कूर्ग, मध्यप्रदेश व उत्तरप्रदेशमधून बुंदेलखंड आणि महाराष्ट्रातून विदर्भ, कोकण इत्यादी अनेक राज्याची मागणी होत आहे .

संदर्भ सूची :

१. वेडेकर दि.के., भाषिक राज्यांची भारतीय पार्श्वभूमी, नवभारत, ऑक्टोबर नोव्हेंबर १९५६, अं. १,२, पृ. ६०
२. कर्णिक व.भ., भाषिक गट आणि भारतीय समाज, नवभारत, ऑक्टोबर नोव्हेंबर १९५६, अं. १,२ पृ. ८५.
३. वेडेकर दि.के., भाषिक राज्यांची भारतीय पार्श्वभूमी, नवभारत ऑक्टोबर नोव्हेंबर १९५६, अं. १,२ पृ. ५७.
४. पेंडसे लालजी, महाराष्ट्राचे महामंथन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०१०, पृ. पन्नास .
५. नारकर उदय, स्वतंत्र तेलंगण चळवळ : ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, फेब्रुवारी २०१०, पृ. ३५ .
6. <http://www.languageinindia.com> April2001/polinicalsput.html
7. Phadke Y. D., Politics and Language, Himalaya Publishing House Bombay, 1979 , P. 2
८. देव शंकरराव (प्रकाशक), संयुक्त महाराष्ट्राची माहिती, संयुक्त महाराष्ट्र परिषद प्रकाशन, १९४८, पृ. २ .
९. कित्ता, पृ. २
१०. कित्ता, पृ. ५
११. हणमंते एस.आर., भारतीय संविधानाचा विकास: संघराज्य व त्याचे राज्यक्षेत्र, अस्मितादर्श, भारतीय संविधान विशेषांक, १९९७, पृ. ८७ .
१२. कित्ता, पृ. ८७
१३. लालजी पेंडसे, महाराष्ट्राचे महामंथन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०१०, पृ. त्रेपन्न
१४. कित्ता, पृ. वावन्न
१५. हणमंते एस.आर., भारतीय संविधानाचा विकास: संघराज्य व त्याचे राज्यक्षेत्र, अस्मितादर्श, भारतीय संविधान विशेषांक, १९९७, पृ. ८८ .

१६. कित्ता, पृ. ८८
१७. दहिवले स्मरण (अनु.), भाषावार राज्य मिमांसा, सुगत प्रकाशन, नागपूर, १९७८, पृ. ९
१८. जोशी श्रीपाद, पुनर्रचित भारतामध्ये आंतरभारतीचे स्वरूप महत्त्व, नवभारत, ऑक्टो, नोव्हें
१९५६, अं. १, २, पृ. १८.
१९. कित्ता, पृ. १८
२०. फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सातवा, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ १९४८ ते
जानेवारी १९५६, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २००७, पृ. ५० व ५१.
२१. कित्ता, पृ. ४९
२२. Jaykar M. R., The times of India, 14 December 1948
२३. Report of the linguistic Provinces commission, 1948, P.34-35.
२४. कित्ता, पृ. ३२
२५. पेंडसे लालजी, महाराष्ट्राचे महामंथन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०१०, पृ. ३३
२६. कित्ता, पृ. ३६
२७. गाडगीळ काका, समग्र काव्यखंड २, पथिक भाग २, अमेय, पुणे, १९९६
२८. पेंडसे लालजी, महाराष्ट्राचे महामंथन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०१०, पृ. ३६.
२९. Subbarao G.V., The Three Andhra Rebels – 1956, P. 24
३०. फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सातवा, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ १९४८ ते
जानेवारी १९५६, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २००७, पृ. ९०
३१. State Recorganisation Commission Report, 1955, P. 45
३२. कित्ता, पृ. ७९
३३. कित्ता, पृ. ९६
३४. फडके य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड सातवा, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ १९४८ ते
जानेवारी १९५६, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २००७, पृ. १५१
३५. दहिवले स्मरण (अनु.) भाषावार राज्य मिमांसा, सुगत प्रकाशन, नागपूर, १९७८, पृ. ११

- ३६ . Phadake Y.D., Language and politics, Himalaya publication, Bombay, 1979, P. 281
- ३७ . देव शंकरदेव, दैव देते कर्म नेते, सासवड आश्रम विश्वस्त मंडळ, पुणे, १९७६, पृ. २२३ ते २२४
- ३८ . लालजी पेंडसे, महाराष्ट्राचे महामंथन, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २०१०, पृ. ४२४
- ३९ . [http://en.wikipedia.org/wiki/states and territories of India.](http://en.wikipedia.org/wiki/states_and_territories_of_India)
- ४० . पळशीकर सुहास, भारतातील प्रादेशिक पक्षाचे राजकारण, साधना प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ. ९७